

Ember István¹

Piaci szereplők proxy háborúja²

[DOI 10.17047/Hadtud.2021.31.E.1](https://doi.org/10.17047/Hadtud.2021.31.E.1)

A proxy háborúk vizsgálata során a legtöbb kutató megállapította, hogy azok jelentős múlttal rendelkeznek. Napjainkban elengedhetetlen felülvizsgálni a hadtudományban alkalmazott egyes alapfogalmakat, mert a hibrid hadviselésnek jelentős hatása lehet rájuk. Ezek a lehetséges hatások a meghatározások szélesedéséhez vezethetnek, mert a kutatások is szélesebb területet érintenek napjainkban. A civil gazdasági vállalatoknak nincsen lehetősége fegyveres küzdelemre a piacon folyó harcokban. A történelem azonban szolgáltat nekünk bizonyítékot rá, hogy van rá elérhető módszer, hogy mégis megtegyék. Egy proxy háború során előfordulhat, hogy egy-egy ilyen vállalat kerül pártfogó szerepbe és saját céljait egy ország valódi fegyveres erejével próbálja elérni. Ez történt Dél-Amerikában is a Gran Chaco háború során 1932-ben. **KULCSSZAVAK:** proxy, hadviselés, háború, pártfogó, vállalat

Proxy warfare of market participants

*During the analysis of proxy warfare, the great majority of scholars claimed that it has an enormous history. Nowadays, it is essential to review and rethink some of the base definitions of military science, because the hybrid warfare could have a huge impact on them. These possible impacts may cause widening definition matrix, due to the wider research area. Private corporations have no chance to wage real war against its competitors. The history provides us some evidence, which shows us the method how it is possible to fight with weapons by a civilian corporation. During a proxy war there is the chance for these corporations to become a benefactor and reach their aims through an armed force. Such a situation occurred in South America in 1932. **KEYWORDS:** proxy, warfare, war, benefactor, corporation*

¹ Nemzeti Közszerológati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Múveleti Támogató Tanszék – *University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training, Department of Operations and Support*; e-mail: ember.istvan@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9877-0366>.

² A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-I-NKE-21 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Bevezetés

A proxy hadviselésről manapság rengeteget lehet hallani a médiumókból, és mindenki tudni véli annak jelentését. Azonban a magyar nyelvben sokszor helyettesítő háborúnak fordított eseményeket rengeteg paraméter mentén szokták meghatározni.

Ez a hadviselési forma a hidegháborúban vált széles körben ismertté, de korántsem csak ekkor jelent meg. A vélemények nem egyeznek az eredetével kapcsolatban, bár sokan a hadviseléssel egyidősnek gondolják. Én is ezen a véleményen vagyok.

Miért szükséges ezekkel a háborúkkal foglalkozni? Az egyszerű válasz az, hogy a hadtudomány fókuszja az ilyen eseményekre is irányul.³ Az összetettebb válasz a kérdésre, hogy a hadtudomány alapvető funkciója, hogy képes előre jelezni a konfliktusok lefolyásának várható menetét, esetlegesen a végkimenetelét is. Ez manapság egyre nehezebb, figyelembe véve, hogy napjaink konfliktusai már nem a megszokott keretek között zajlanak.⁴ Az ukrán események a hibrid hadviselés kicsúcsosodását mutatják, melyben jelentős szerepet kap, hogy a háttérben megbúvó résztvevők ködös, tagadható cselekményekkel folynak bele az eseményekbe.⁵ Sok esetben ez akár direkt beavatkozás is lehet a fegyveres konfliktusba, jelentős létszámú és komoly technikai felszereltségű egységekkel,⁶ mely a régi elvek mentén elfogadhatatlan lenne egy proxy háborúban. Nem csak ezzel kapcsolatba meghatározó a jelenlegi ukrán helyzet, mert egyes vezetők egy új hidegháború nyitányának is tartják.⁷

Véleményem szerint a proxy hadviselés napjainkban nem kizárólag állami kiváltság, és jóval összetettebb, mint a hidegháború alatt gondolták a kutatók. Feltételezem vannak olyan speciális esetek, amikor ez a háborús módszer lehetőséget ad a piaci szereplőknek is, hogy megoldást találjanak általa vetélytársaik ellen. Feltételezésem nem az, hogy egy gazdasági társaság képes fegyveres konfliktust kirobbantani államok között piaci céljai elérése érdekében (bár ehhez az elvi lehetőség adott), sokkal inkább, hogy egy folyó konfliktusba történő pártolói belépés (amely szinte beazonosíthatatlan lehet) komoly előnyöket hordozhat számára.

Igazolásként be fogok bemutatni egy konfliktust, mely már a hidegháború előtti időszakban megmutatta ennek a feltételezésnek a létjogosultságát, de az alapfogalom és az egyéb kritériumok kiszélesítéséig ez eddig nem kapott kellő figyelmet.

³ Boda et al. 2016, 6–9.

⁴ Holecz 2017, 7.

⁵ Holecz 2018, 52.

⁶ Padányi – Tomolya 2017b, 30.

⁷ Padányi– Tomolya 2017a, 63.

A proxy háború meghatározása

Mielőtt megvizsgálnám a fent említett meghatározó eseményt, fontosnak tartom tisztázni a proxy hadviselés fogalmát és mérvadó körülményeit. Ezek nélkül az információk nélkül hiányos képet kaphatunk.

A hidegháború alatt a kutatókat főleg a szuperhatalmak, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállása sarkallta a téma vizsgálatára. Nem nehéz kitalálni, hogy a proxy háborúkkal kapcsolatban a korszakban folyó ilyen események körülményeit vizsgálták, ez szolgáltatta az alapot a téma meghatározásához. Itt még az államok előjoga volt, hogy pártfogó⁷ pozícióba kerüljenek, és ezek főleg csak nagyobb – értsd szuperhatalmak – lehettek.

A konfliktus helye szintén meghatározó volt, mert nem folyhatott a pártfogó által birtokolt területen. Mindezek mellett a polgárháborúkat, mint destabilizációs műveleteket és proxy eseményeket szintén elemezték a kutatók az 1990-es évekig.⁸

Az ezt követő időszakban már előkerült az aszimmetria a megváltozott világrendben, és ez nagyban megreformálta a proxy eseményekkel kapcsolatos fogalomrendszert. A gerillák és felkelők, mit az aszimmetrikus háborúk szereplői is elkezdtek beszivárogni a proxy háborúkat kutató tudósok látókörébe, annak ellenére, hogy egyébként évszázados múltjuk van a hadtörténelemben.⁹

Már nem volt alapvetés a kikényszerített vagy alapvető közös érdek, éppen elegendő volt a pillanatnyi közös ellenség, hogy ilyen összefüggéseket azonosítsunk.¹⁰ Napjaink egyes kutatói szerint proxy hadviselést kizárólag nem állami fegyveres szervezetek valódi pártfogásával lehet elképzelni,¹¹ míg mások ezen a vonalon haladva a kapcsolatok kikényszerített jellegét hangsúlyozzák alapfeltételként.¹²

Az ukrajnai konfliktus kirobbanását megelőzően Andrew Mumford összetetten vizsgálta a problémát és elkezdte a fogalmi rendszer kiszélesítését, mely előremutató volt, tekintve, hogy a hibrid hadviselés hasonló gyakorlatra kényszeríti a kutatókat. Mumford szerint már a kis államoknak is helye van pártfogó szerepben, és akár nagyobb országokat is pártfogolhatnak. Azonba a direkt fegyveres beavatkozást továbbra is elkerülendőnek tartja, mert nézőpontja

⁷ A proxy hadviselésben a fegyveres konfliktusba direkt módon nem beavatkozó fél, mely támogatást nyújt valamelyik harcoló oldalnak.

⁸ Deutsch 1964, 100–110.; Dunér 1981, 353–361.; Bar–Siman – Tov 1984, 263–273.

⁹ Forgács 2020, 16.

¹⁰ Loveman 2002, 29.

¹¹ Hughes 2012, 118.

¹² Bale 2012, 1.

szerint ez az alapvető eltérés a pártfogó és a katonai szövetséges között az egyébként heves és magalkuvó proxy kapcsolat során.¹²

A fent bemutatott elveket nem tartom kielégítőnek napjaink háborús eseményeire, mert a „szürke zónában”¹⁵ folyó cselekmények új szempontokat adnak hozzá az értelmezéshez. Ezért Loveman és Mumford elgondolása alapján az alábbi meghatározást alakítottam ki:

*A proxy háborúk során megkülönböztetünk pártfogó és pártfogolt résztvevőket, melyek között olyan kapcsolat alakul ki, amely hatással van a fegyveres konfliktus lefolyására és lezárására. A pártfogolt és a pártfogó céljaiban és/vagy ellenségképében – legalább lokális tekintetben – egyezés áll fent, mely kikényszerített is lehet. A kitűzött célok megegyeznek a pártfogó stratégiai terveivel, vagy hozzásegítik azok megvalósításához. A pártfogók fegyverzettel, haditechnikával, kiképzéssel, tanácsadással és/vagy egyéb nem fegyveres támogatással segítik a harcoló felek közül a pártfogoltjukat. A nem fegyveres támogatás lehet pénzügyi, gazdasági természetű, de ideológiai, vallási és politikai dimenziói is lehetnek. A pártfogók a fegyveres összecsapásokban jogi értelemben vett, elismert módon nem vesznek részt.*¹³

Egy definíció nem tudja minden kétséget kizáróan meghatározni az ilyen konfliktusokat, ezért a fenti két kutató gondolatait kiegészítve az alábbi feltételrendszert alakítottam ki azonosításuk érdekében:¹⁷

- a kapcsolat a felek között (pártfogó és pártfogolt) lehet felajánlott, kér vagy kényszerített, és nem mérvadó kérdés, hogy az eredeti céljaitól eltérő célokért küzd-e a pártfogolt;
- legalább egy pártfogó-pártfogolt kapcsolatot szükséges azonosítani, hogy proxy eseményről beszélhessünk;
- a kapcsolat és a szerepek lehetnek teljesen nyíltak, de akár fedettek is;
- polgárháború is lehet proxy esemény, tehát nem mérvadó, hogy milyen nemzetiséghez, vagy országhoz tartoznak a felek;
- nem mérvadó a háború helyszíne a proxy háború besorolásakor, hiszen egy polgárháború esetén általában az adott ország területén belül zajlik minden konfliktus;
- a hibrid hadviselés során alkalmazott tagadható direkt fegyveres beavatkozás szintén megengedett, főleg, ha ideiglenes és a konfliktus szempontjából lokális;

¹² Mumford 2013. 11. ¹⁵ Nem béke, de nem éri

el a háborús küszöböt.

¹³ Loveman 2002, 30–33.; Mumford 2013, 11–26.; a szerző által összegezve és kiegészítve.

¹⁷ Uo.

- a pártfogók deklarált háborús szereplőként nem léphetnek be a fegyveres konfliktusba, azonban háborús küszöb alatti fegyveres beavatkozás elfogadható, ha azt hivatalosan nem ismeri el a pártfogó fél;
- a pártfogók politikai-, diplomáciai- és gazdasági hadviselést¹⁴ folytatnak a konfliktus előtt, alatt és után egyaránt;
- a privát katonai vállalatok¹⁵ csupán módszerként vagy fegyverként értelmezendők, nem lehetséges pártfogó vagy pártfogolt szerepet betölteniük, bár egy ilyen vonatkozású valódi esemény új dimenzióit nyitná meg a proxy háborúknak;
- több pártfogó is támogathat egy adott harcoló felet, érdeküközésük esetén ilyen helyzet nem fog kialakulni;
- nem számít a pártfogó politikai vagy gazdasági státusza a pártfogolthoz képest;
- a pártfogók lehetnek nem állami fegyveres szereplők (paramilitáris szervezetek, terrorszervezetek stb.), civil gazdasági szereplők, nem katonai- és katonai szervezetek és szövetségek, államok stb.;
- bármilyen konfliktus átalakulhat proxy háborúvá, hiszen pártfogók a harcok során bármikor becsatlakozhatnak, érdekeik változása esetén pedig kiléphetnek.

Ez a néhány kitétel jól körbe határolja a proxy hadviselés kereteit. A fent bemutatott kutatók eredményeihez képest egy jóval szélesebb rendszert állítottam össze, mivel a hadtudomány szempontjából vizsgálandó terület általánosságban véve is szélesedő képet mutat.

A proxy háborúk lefolyása követhet sajátos mintát, melyben szerepet kap a proxy kapcsolat kialakulása az előkészítés időszakában. Az előkészületek lehetnek kifejezetten elnyúlók, és ekkor még az együttműködés sem éri el a maximális teljesítményét. A fegyveres konfliktus időszakában azonban ez a kapcsolat már kellően heves és folyamatos, a harcokhoz igazodva. A fegyveres szakasz lezárása után nem feltétlenül szűnik meg az együttműködés, még abban az esetben sem, ha a pártfogó pillanatnyi céljait elérte. A másodlagos módszerek, mint a politikai, diplomáciai hadviselés, kiegészülve a gazdasági nyomással mindhárom szakaszban folyamatosan zajlanak, bár ennek előfeltétele, hogy állam vagy nemzetközi szervezet legyen a pártfogó. Ez utóbbi tevékenység az adott konfliktust lezáró jogi procedúra időszakában tovább erősödhet, de akár le is csillapodhat. Azonban szem előtt kell tartani, hogy ezek a szakaszok nem befolyásolják a konfliktusok lefolyására vonatkozó általánosan elismert folyamatot.¹⁶ Ezek egymással párhuzamosan értelmezhető logikai folyamatok.

¹⁴ Resperger 2018, 10.

¹⁵ Angol elnevezéssel: Private Military Corporation, rövidítve: PMC. Példaként: Wagner Group, Academy, Triple Canopy stb.

¹⁶ Resperger 2018, 11–13.

A (Gran) Chaco háború (1932–1935)

A Gran Chaco egy Dél-Amerikában található térség, mely Argentína, Brazília, Bolívia és Paraguay között fekszik (1. ábra). Több szempont miatt is fontos terület az utóbbi két országnak, de a háború kirobbanásakor egyrészt az alatta húzódó olajmezők, másrészt Bolívia lehetséges hajózási útvonala miatt vált egy konfliktus forrásává. Mivel Bolívia korábban elveszítette a tengerpartját Chilével szemben vívott háborújában, ezért az egyetlen nemzetközi kereskedelmi lehetősége, hogy a Paraguay folyón jut el az Atlanti-óceánig. Ehhez az útvonalhoz elengedhetetlen birtokolni a Gran Chaco-t. Ezek tehát a körülmények, melyek meghatározó szerepűek, tekintve a későbbi fegyveres konfliktust.¹⁷

1. ábra

A Gran Chaco vitatott része

(https://cdn-0.enacademic.com/pictures/enwiki/68/Disputed_Bolivia_Paraguay.jpg Letöltés ideje: 2021. 03. 11.)

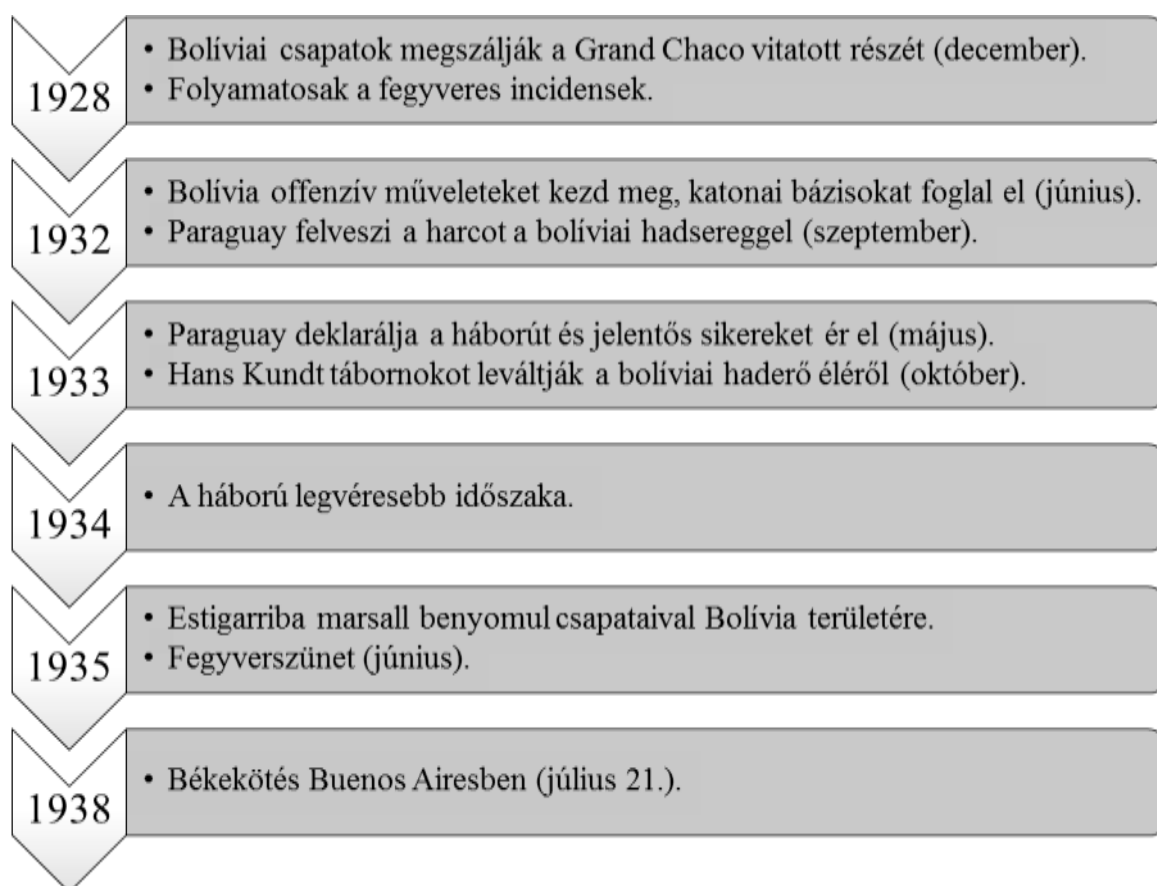
Előre vetítve néhány részletet, ezt a háborút tartják Dél-Amerika I. világháborújának. Ezt a titulust a pokoli körülmények, az áldozatok száma és a lövészárkok harcok miatt érdemelte ki. A civil áldozatok számát 100 000 fő körülire becsülik, többségében az indián populációból.¹⁸

A konfliktus elhúzódó volt, a magas intenzitású műveletek azonban az érintett időszak felét sem tették ki. (2. ábra) A harcok, fegyveres összetűzések valójában már 1928-ban

¹⁷ Rush 2005, 64.

¹⁸ Rush 2005, 64–65.

megkezdődtek, ekkor bolíviai egységek szállták meg a területet. 1932-ig folyamatosak voltak a fegyveres összecsapások, majd a bolíviai csapatok elfoglalták a paraguayi katonai bázisokat a térségben és az alacsony intenzitású konfliktus valódi háborúvá eszkalálódott. A katonai stratégiai előny Bolíviához került. Paraguay egyébként csak 1933-ban deklarálta, hogy háborúban áll Bolíviával, bár ezt megelőzően már offenzívába kezdett a Gran Chaco feletti uralomért. 1934-ben Bolívia jobb felszereltségű és nagyobb létszámú csapatai kiszorultak a térségről, és az előretörés lendülete miatt 1935-ben pedig már bolíviai területen folytak a harcok. Itt a paraguayi haderő támadás üteme megtört, fegyverszünetet kötöttek, de számukra kedvező békefeltételekkel fejeződtek be a harcok. Az Amerikai Egyesült Államok és több DélAmerikai ország nyomásra 1938-ban megszületett a békeszerződés,¹⁹ mely alapján a Gran Chaco jelentős része Paraguay fennhatósága alá került (3. ábra), Bolívia pedig szabadon használhatta hajózásra a Paraguay folyót.²⁰

2. ábra

A konfliktus lefolyása

(Saját szerkesztés <https://www.britannica.com/event/Chaco-War> alapján. Letöltés

ideje: 2021. 04. 10.)

¹⁹ Buenos Aires, 1938. június 12.

²⁰ Weiszhar – Weiszhar 2004, 99.

Az események mögött rengeteg fontos részlet bújik meg, melyek nélkül a Chaco háború egy egyszerű – mondhatni tucat – konfliktus. A térségben folyamatos volt a feszültség a háború kirobbanása előtt is, de hosszú évekig senkinek sem jutott eszébe felborítani a törékeny egyensúlyt. Mindkét fél őrizte a kérdéses elhelyezkedésű határát. C. R. Rush szerint a nemzetközi fegyver- és olaj kartellek – köztük a Rockefeller családhoz köthető Standard Oil Company²¹ és a Royal Dutch Shell – több más tényező és szereplő mellett elérték, hogy kirobbanjon a „Zöld pokol”²⁶ legvéresebb konfliktusa. A két olajcég arra buzdította feleket, hogy szerezzék meg a Gran Chaco fölötti felügyeletet. A Standard Oil Company számára a hajózási útvonal az Atlanti-óceánig kritikus üzleti kérdés volt, tehát stratégiai céljaik megegyeztek Bolíviáéval. A Royal Dutch Shell fűrési jogokat szerzett a Chaco Paraguayhoz tartozó részen, tehát számukra szintén stratégiai kérdéssé vált, hogy hozzáférhessenek a kijelölt területekhez. Ez egy különleges helyzetet eredményezett, mert két piaci szereplő, két olajcég indirekt módon háborúzott egymás ellen.²⁷

3. ábra

Korabeli karikatúra Bolívia legyőzéséről

(<http://www.latinamericanstudies.org/chaco/chaco-17.jpg> Letöltés ideje: 2021. 03. 11.)

Nem csak ennyiben merült ki az aknamunka, mert argentin érdekek is voltak a háttérben.

²¹ Már nem létező vállalat. Utódja többek között az ExxonMobile és a Chevron.

²⁶ A helyi flóra és fauna, valamint az extrém meleg időjárás miatt így nevezik a régiót a köznyelvben.

²⁷ Rush 2005, 64–65.

Báró Carlos Cassado jelentős birtokokkal rendelkezett Paraguayban, melyek egy része a Gran Chaco területén volt. A háború alatt sógorával, az argentin elnökkel szorosán együttműködtek a paraguayi hadsereg logisztikai támogatása érdekében (élelmiszer és fegyverek).²⁸

A Bolíviában a náci Németország vetette meg a lábát. Speciális tanácsadóként vettek részt a bolíviai haderő életében ezek a katonai vezetők, de az 1911-ben érkezett Hans Kundt tábornok valódi vezetői pozícióba került. Az általa vezetett bolíviai csapatok a kezdetekben kiemelkedő eredményeket értek el, melyet a paraguayi José Félix Estigarriba marsall²² tudott visszafordítani, köszönhetően mozgékonyágának és gerilla taktikájának.³⁰

A Chaco háború során alkalmazott proxy háborús módszerek: politikai és diplomáciai hadviselés, gazdasági nyomás és befolyásolás (ösztönzésre és elrettentésre egyaránt), katonai tanácsadás, logisztikai és pénzügyi támogatás.

Ennek a proxy eseménynek igazán egyedi mintája van. Megtalálhatunk benne a háborúzó feleken kívüli pártoló államokat, de a legérdekesebb a két gazdasági szereplő befolyása. A két olajpari nagyvállalat rántott itt kardot egymás ellen – kihasználva két ország viharos kapcsolatát – és megmutatta a világnak, hogy ezeknek a piaci szereplőknek jelentős hatalmuk van. Mit jelent ez? Leegyszerűsítve azt, hogy a konfliktusaik a tárgyalóasztaltól új terepre kerültek, és a maguk módján képesek eredményeket elérni egymás ellen fegyveres összecsapásokban is. Ami pedig igazán különleges ebben, hogy tették ezt úgy, hogy semmilyen jogi következmény nem terhelhette őket. Jogilag a pártfogók kellemesnek nevezhető, védett pozíciójában voltak ezek a cégek, mely a proxy hadviselés művelői szempontjából az egyik legmeghatározóbb előny.

Összegzés

A konfliktus eseményit és hátterét vizsgálva megállapítható, hogy a proxy háborúk bemutatott, újszerű meghatározása illeszkedik rá. A korábbiakhoz képest kissé szélesebb spektrumon mozgó meghatározás már az időszakos fegyveres beavatkozást sem tekinti lehetetlennek a pártfogók részéről, amennyiben az nem elismert harci tevékenység. Az előzőekhez képest a pártfogó meghatározásánál már nem kell ragaszkodnunk az államok, vagy „szuperhatalmak” privilégiumához, szervezetek és akár piaci szereplők is lehetnek ebben a meglehetősen előnyös pozícióban.

Az elemzés során egy különlegesnek mondható helyzetet sikerült vizsgálat alá vonni, hiszen Bolívia és Paraguay vonatkozásában egyértelműen látszik a piac szereplőinek befolyása, mely jelentős hatást gyakorolt a konfliktusra, még akkor is, ha annak kitörését pusztán csak

²² Aki egyéb iránt francia felkészítésen, kiképzésen vett részt.

³⁰ Rush 2005, 64–65.

²⁸ Uo.

felgyorsította. A vállalatok stratégiai céljaik elérése érdekében egy adott állam számukra lokális vagy éppen szintén stratégiai szintű szándékait és sérelmeit használták ki, tették mindezt pártfogó pozícióból, tehát meghatározó jogi következmények nélkül.

Azt ugyan nem jelentethetjük ki, hogy ilyen konfliktusok vagy háborúk – melyek kiobbantásában vagy pártfogásában gazdasági társaságok vesznek részt – nap, mint nap folynak a világban, de mindenképpen egy intő jel lehet ez az esemény. Jel, mely megmutatja, hogy ez megtörténhet a jövőben is, éppen ezért számolni kell vele az egyes proxy háborúk elemző vizsgálata során. Nem szabad elfelejteni, hogy pártfogók akár a konfliktusok folyamatában is bekerülhetnek a látókörbe, melyre jelentősebb esélyt látok civil cégek vonatkozásában.

A Gran Chaco háború egy kifejezetten véres konfliktus volt majdnem 90 évvel ezelőtt, mégis hordoz olyan tartalmi elemeket, melyek elengedhetetlenek a modern hadviselés egyes összetevőinek azonosításához. Mindezekon túl alapot szolgáltat a jövőbeli kutatásokhoz, melyek a civil, piaci szereplők befolyását vizsgálja más konfliktusok esetében.

További kutatásra javaslom a témát abban vonatkozásban, hogy más piaci szereplők befolyását felkutatva korábbi konfliktusokban szélesebb, részletesebb képet kapjunk az ilyen folyamatokról. Ezen a nyomon tovább haladva érdekes és összetett probléma halamazzal szembesülhetünk, ha a kiberhadviselés részeként vizsgáljuk meg a piaci szereplőket. Ez a kutatás nagyban segítheti a jövőbeli konfliktusok értelmezését, mert a kibertér egyre jelentősebb része lesz az egyes háborús eseményeknek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bale, Jeffrey M. 2012. Terrorists as State "Proxies": Separating Fact from Fiction. In Michael A. Innes (ed.): *Making Sense of Proxy Wars States, Surrogates & the Use of Force*. Washington D. C.: Potomac Books.
- Bar-Siman – Tov, Yaacov 1984. The Strategy of War by Proxy. *Cooperation and Conflict*, 29. no 4: 263–273.
- Boda et al 2016. Boda József – Boldizsár Gábor – Kovács László – Orosz Zoltán – Padányi József – Resperger István – Szenes Zoltán: A hadtudományi kutatási irányok, prioritások és témakörök. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2016/16. 1–23.
- Maren Goldberg (ed.): Chaco War - Bolivia and Paraguay [1932–1935]. <https://www.britannica.com/event/Chaco-War> (Letöltés ideje: 2021. 04. 10.)
- Deutsch, Karl W. 1964. External Involvement in Internal Wars. In Harry Eckstein (ed.): *Internal War: Problems and Approaches*. 100–110. New York: Free Press of Glencoe.

- Dunér, Bertil 1981. Proxy Intervention in Civil Wars. *Journal of Peace Research*, 18. no 4:, 353–361.
- Forgács Balázs 2020. *Gerillák és partizánok*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Holecz József 2018. A hibrid hadviselés vizsgálata a stratégiai tanulmányok szemszögéből. *Seregszemle*, 16. (2018/2): 43–56.
- Holecz József 2017. A Geraszimov-doktrína – Egy másik megvilágításban. *Felderítő Szemle*, 16. (2017/3–4): 5–27.
- Hughes, Geraint 2012. *My Enemy's Enemy: Proxy Warfare in International Politics*. Eastbourne: Sussex Academic Press.
- Loveman, Chris 2002. Assessing the Phenomenon of Proxy Intervention. *Conflict, Security & Development*, 2. no 3: 29–48. <https://doi.org/10.1080/14678800200590618> Mumford, Andrew 2013. *Proxy Warfare*. Cambridge: Polity Press, 11–26.
- Padányi József – Tomolya János 2017a. Háború és béke Ukrajnában, avagy keleten a helyzet változatlan, 1. rész. *Hadtudomány*, 27. (2017/1–2): 63–83.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2017.27.1-2.63>
- Padányi József – Tomolya János 2017b. Háború és béke Ukrajnában, avagy keleten a helyzet változatlan, 2. rész. *Hadtudomány*, 27. (2017/3–4): 29–42.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2017.27.3-4.29>
- Resperger István 2018. *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest: Dialóg Campus.
- Rush, Cynthia R. 2005. Chaco War: Anglo-Dutch resource grab. *Executive Intelligence Review*, 32. no 35. <https://larouhepub.com/eiw/public/2005/eirv32n35-20050909/index.html> (Letöltés ideje: 2021. 03. 11.)
- Weiszhar– Weiszhar 2004. Weiszhar Attila – Weiszhar Balázs: *Háborúk lexikona*. Szekszárd: Athenaeum 2000 Kiadó.